

Այս բոլորից յետոյ կտակած չի մնում, որ պետք է ընդունել այն ընթերցումները, որ առաջին են 30 ձեռագիր, որոնցից մեկը էր Գրեգորի հին քան Սինոդի օրինակը 28-ը հին են 1—2 դարով, իսկ վերջինը թե՛ եւ գրուած է 1825 թ. Մագրատում (Հոգեպատան) սակայն համեմատաբար ընտիր եւ հին օրինակից է արտագրուած: Մի անգամ այդ ընթերցուման ընդունելուց յետոյ՝ կ'ունենանք — Էւհոպէիսի իւզլէ աբէիէն է երբեք տափանիսի աբէիէիսիէն, այսինքն չի թոյլ տալիս կին տանել հօրաբորոյն: ԺԳ կանոնը նոյն — երբորդ — աստիճանի արեւակիցներից չի թուել թրոջ աղէկան, եղբօր աղէկան, մօրաբորոյ, հօրեղբօր, քեռու, ուստի եւ բնագրի «եւ կամ զայլ զք յազգին անդ», վերաբերում է դրանց եւ ոչ աւելի բարձր աստիճանների: Ինչ վերաբերում է նոյն կանոնի մէջ յիշուած «ի հրէութիւն եւ ի Կիթանութիւն կործանեցոյ», խօսքերին, դրա բացատրութիւնը վերեւում տեսանք, որը մի անգամ էլ հաստատում է, որ Աշտիշատի ժողովի ժամանակ եւ նրանից յետոյ գոյութիւն ունեցող հին կարգը, որի հիմամբ մերձաւոր ազգականների — երբորդ աստիճանում — ամուսնութիւնը մի քանի գոնէ դէպքերում՝ թոյլատրելի էր: Ըստպիմանի ժողովը Հայաստանում գոյութիւն ունեցող այդ սովորութիւնը նմանեցնելով հրէաների եւ հեթանոսների մէջ եղած նոյն սովորութեանը, գտնում է անթոյլատրելի եւ ի հրէութիւն եւ ի հեթանոսութիւն կործանուել, իսկ թե՛ իրօք այդպիսի սովորութիւն գոյութիւն ունեցել է, դրա վկաները այդ կանոնի մէջ պահուած «ի հրէութիւն եւ ի հեթանոսութիւն կործանեցոյ» խօսքերն են: Այստեղ անշահ չէ տեսլ, որ մեր դրացի Աղուանների մէջ էլ սովորութիւն է հեղել կին առնել եղբօր, քրոջ աղբիկներին (Գ աստիճան) եւ եղբօր կնոյն. ահա այդ սովորութեան դէմ կուտելու համար է, որ վաւազան թագաւորի գումարած ժողովը որոշում է «Այլ զերբորդ ազգին կին մի արարացէ, եւ զեղբօր կին մի արարացէ», — Թ-րդ կանոն:

Ըստպիմանի ժողովին մասնակցում էին ժամանակի ընտիր հոգեւորականներ եւ աշխարհականներ, որոնց կրթութիւնը արեւմուտքն էր տուել: Իսկ այդ արեւմուտքն — յունարիւզանդական կայսրութեան օրէնքներով թոյլադրել էր ձանաչում չորրորդ աստիճանի արեւակիցների ամուսնութիւնը. այսինքն, այդ օրէնքի հիմամբ կարող էին երկու եղբօր, եղ-

բօր եւ քրոջ եւ երկու քրոջ որդիք իրար առնել: Այդ, այդպիսի մի օրէնք գոյութիւն ունենալուց յետոյ, որ պետական օրէնք էր Արեւմտեան Հայոց համար, Բնէ հիւք ունիւք ենթակրելու, որ Ըստպիմանի ժողովին մասնակցողները աւելի բարձր արգելք դնէին քան որ իրենց տեսածն էր: Բիւզանդիան, որ նոյն համար մի մեծ, բարձր, ձգտելու օրինակ էր՝ այդ էր ասում:

Կարծեմ պարզ է. որ Ըստպիմանի ժողովը՝ հետեւելով բիւզանդական կայսրական օրէնքի որոշումներին, արգելել է երբորդ աստիճանի արեւակիցների պսակները եւ թոյլ տուել չորրորդը:

Այսպէս ուրեմն, մինչև Գունի այդ ենթադրեալ ժողովը, Հայ եկեղեցին մի արեւել էր ձանաչում — դա արեւակիցների երբորդ աստիճանի պսակների անթոյլատրելի լինելն էր, մի արգելք որ գոյութիւն ունեցաւ մինչև 768 թիւնը, երբ Պարտաւի ժողովը արգելեց չորրորդ աստիճանի արեւակիցների պսակները:

(Հարանայիս)

ՄԱՅԻՍ ԿԱՅԻՆ

ՄԱՅԻՍ ԱԳՐԱԿԱՆ

ԳԱՆԻԹ ՎԱՐԳԱՅԵԱՆ ԶՈՐԱՅԵՐԵՐԻ

Գանիթ վ. Զորայրեցի Աբասու որդի Գրիգոր Սանահնեցոյ դրացի եւ անուանի ժամանակակիցներէն է, ԺԲ դարու վերջին քառորդին ծագած՝ ինքն ալ պարագայած զըրբնու պատճառներով: Պատճառաց զրոյց ուսումնասիրութենէն յետոյ կարեւոր է յերեւան հաւնել իւր անձն ալ, որուն գոյութիւնը թե՛ ցայտմանայտ էր, բայց շատ անկատար էր մեր ծանօթութիւնն իր մասին:

Գանիթ վարդապետ անուան կից կը կրէ «Զորայրեցի» (Կիւր. Գանձակ. 84) կամ «Զորարեցի» (Ն. Լամբ. 218) եւ կամ «Զորեցի» (Գրիգ. պատմ.) յորըրջանքն, որ անշուշտ կ'ուզէ նշանակել, թէ Գանիթ իւր միանձնական կենաց սկիզբն ըրած է Զորագետոյ փանեց վրայ՝ Այդեհատ գիւղի կից Զորայր (Զորար) կամ վրացերէն Զորեր ԺԲ դարու անուանի գեղեցկագիր մենաստան, ուր երբեմն ճգնած էին կուսութեամբ նաեւ «կանաչ թագաւորացունք խորասու եւ Մարիամ» (վար-

դան, 122), եւ որոնց յիշատակարանք (յամե 1153) դեռ այսօր կը խոսին այցելուներու¹, եղած է հայրենիքն ալ այս կողմին, կը լռեն այս մասին աղբրք, ինչպէս նաեւ թէ որչափ ժամանակ կրօնաւորած է հոս դաւիթ²։ բայց ապահովապէս նշանակալից դեր կատարած պիտի ըլլայ կամ ինքն Գնեսաստանին կամ Գնեսաստանն իրեն համար, որով տեղւոյն անունն ալ այնուհետեւ անբաժին եղած է իրմէ։ Թի դարու վերջինն անցած կ'երեւայ քուրայրեն ոչ շատ հեռու, բայց աւելի մեծ եւ հաշակարանն նոյնպէս Չորոգեայտի տփանց վրայ սարածուող "մայրավանքն", Հաղբատ։ Շարժառիթն, որով հեռացաւ նա քուրայրէն ծանօթ չէ, բայց անտեղի չէ կարծել թէ հրապուրուած Հաղբատայ "մայրաքաղաքն" անունէն, որ կենդանի էր Թի դարու հիւսիսային Հայաստանի հոգեւոր եւ մասւոր բարգաւաճման, եւ հաշակարանն Յովհաննէս Սարկաւազ վարդապետի ոսկերաց։ Վանքն ծագեալ վիճակի մէջ կը գտնուէր արդէն, երբ կը կոխէր հոն դաւիթ, եւ ունէր "իմաստուն եւ սրբամանալ" համբաւով ակաւաւոր վարդապետներ — վարդան, Պետրոս, իգնատիոս անուն, եւ Գեորգ, Յովհաննէս եւն գովաւալ առաքնորդներ, առաջինն ծանօթ Շնորհաւոյ հետ իւր թղթակցութիւններով³։

Դաւիթ կ'աշակերտի հոս առ ոտս վարդանայ եւ Պետրոսի (մերձաւորապէս 1160—1170)։ Վերջնայ խնդրանք գրած է նպայեայ մեկնութիւն մը եւ առաջնոյն օգնականութեամբ Ս. Հարց քրտուածոց լուծմունք, զորոնք կը տեսնենք ի կարգին։ Բառու ունեցնալ դաւիթի հոս տեսնուելու եւ խօսակցելու նաեւ Յովսէփ Նորաշէնցի պատանեւոյն հետ, որուն նահատակութեան ներքոյն պիտի հիւսէր ապա։ Վարդապետութեան աստիճանն ընդունելէ յետոյ կը պարապէր ուսուցչութեամբ, բարոգութեամբ եւ մասնաւորութեամբ. աշակերտացը թուին մէջ կը յիշուի յականէ Նալաւտուր երէց մը։ Բնիկնք իրմէ Մասթէի մեկնութիւն մը յօրինուած "ի պետս աստեղաբանութեան իւրոյ", Եղեալ խաչատուր երէցն բաղձալով ունեալ Ս. Եփրեմի Գնեստութիւնք, կը գտնէ զայն "առ մեծարգի եւ իմաստուն վարդապետի իմոյ Դաւիթի", եւ կ'որինակէ զայն յամի 1195 "յեպիկոպոսութեան Յեանն Յովհաննիսի, եւ

ի մահուան Յեանն Գրիգորի Հայոց կաթողիկոսի եւ ի վարդապետութեանն Դաւիթի", Պետրոսի եւ Իգնատիոսի⁴։

Իբրեւ անուանի վարդապետ ի հարկէ չէր կրնար միջամտի չըլլալ ժամանակակից եկեղ. խնդրոց մէջ։ Հիւսիսային վարդապետաց առ Գրիգոր Տղայ (1173—93) անգոյշ թղթին (յամի 1180⁵) կը ստորագրէին "Գրիգոր (Տուտեորդի) Սանահնին եւ Հայր Յովհաննէս, վարդապետ մայրաքաղաքիս Հաղբատայ" Իգնատիոս, Պետրոս, վարդան եւ Դաւիթ⁶, Հիւսիսային վարդապետաց այս ընթացքն ընականաբար հաճելի պիտի չնկատուէր, եւ Ներսէս Վարդապետի իւր առ Լեւոն արքայ թղթին մէջ կը գրէր հեղաշարք յամի 1195, "ՁԱՆԵՅՈՅՈՅ պտուղն դուք էք լսել եւ զՏղոյ գետոյն, եւ որ անդ Տուտեորդին (Գրիգոր) եւ Բողարեցիյն (Դաւիթ) եւ այլքն իւրեանց տեսողքն⁷, Նոյնպէս մասնակից էր այն յուզմանց, որոնք ծագեալ ցան ապա, երբ Ձաքարէ սպասարար հաւանութեամբ Նիկիկեցու առաջարկեց իւրուայ (1204) եւ Սնայ (1205) Ժողովներու մէջ ինչ ինչ ծիսական խնդիրներ համաձայն վրաց կառարել (Կիր. 84, վարդան 138—9)։ Կիրակոս Գանձակեցի յանուանն կը յիշէ Ժողովոյն ներկայ "երեսելն" վարդապետութեան մէջ՝ կից Միթթարայ Գոշէ նաեւ "զդաւիթ քուրայրեցին ի Հաղբատայ", Ձաքարէի առաջարկութեանց "ոմանք հաւանեցան եւ կէպ ոչ" (Կիր. անդ)։ Դաւիթի որ կողմն հակուիլը յայտնի չի յիշատակուիր։

Թէ երբ կ'երեց իւր մահահանգուն, ոչինչ կ'անդէն հինքն, այժմ իւր շիրիմն կը ցուցուի Հաղբատու զանգակատան դռան քով՝ մեծաստանին նշանաւոր վարդապետաց գերեզմանոցն՝ կից Յովհ. Երզնկացու զամբանին, այսպիսի տապաւնագրով՝ ըստ Յովհ. Ղերմեցու ընթերցման⁸։

ՀԱՆՐ ՄԵՐՈՅ ՀՈԳԵՒՈՐԻ ԴԱՒԻԹՅՈՅ
ՎԱՐԴԱՊԵՏԻ ՔՈՐԱՍԵՐԵՑՈՅ Ե ՏԱՊԱՆՍ
ՅԵՇԵԱՆ Ե ՏԵՐ ՍՈՒՐՐ

¹ Հայրապետութ. Բ. 2, էջ 335—86, ուր ամբողջութեամբ հրատարակուած է Յիշատակարանը։ Վարդապետ է Հ. Սեփակի վարանքն յանձնի Դաւիթի քուրայրեցին Նկատելու համար։

² Ընդհանրաւ Քուրայր Ե. Շնորհաւոյ, էջ 308, եւ Յովսէփ Բողարի, 950։

³ Ն. Լամբրոնացու Ստեղաբանութիւն եւ թուութք եւ Քաքար. Վնեւա. 1838, էջ 218։

⁴ Brosset, Description des monastères arméniens d'Haighbat et de Sanahin, p. 40. Հմմտ. եւ ՍՐԲՈՒ 1888, էջ 74. Ցալեան՝ Եւրոպ. էջ 988. ՍՊԻՒՒՒՒ 409¹։

¹ Զաւիթան՝ ճանապարհորդութիւն ի Հոյս. Ս. 102, ՍՊԻՒՒՒ. Զ. (1901) 419—422։

² Ընդհանրաւ Քուրայր Ե. Շնորհաւոյ, Երեսայ դէմ 1871, էջ 216—18. Սեփակի Շնորհաւոյ եւ պարագայ իւր. Վնեւա. 1873, էջ 270, 478։

Գեշ սովորութեամբ մը, ինչպէս միւս վարդապետներ, Նոյնպէս ասոր շիրմին վրայ չէ գրուած մահուան տարին. բայց ապահովապէս թ. Գ. դարու առաջին քառորդն հազիւ թէ բոլորեց: Այսպիսի իւր կենսագրութենէն. աչք մ'ալ իւր գրուածոց:

Կախնեաց գրութիւններով զբաղողք միշտ մտատանջութեան մէջ գտնուած են, երբ նկատած են ինք զինքնին մատենագրի մը հանգեպ, որուն համանունն այլ եւ այլ անձինք տարած են մի եւ Նոյն կամ մօտաւոր դարուն. երկրորդական յորջորջանքներն, որոնք քիչ մը կռուան պիտի ընձեռէին այսպիսի անորոշութեանց մէջ, շատ դժգոյսներու մէջ զժամանակաւոր կ'անտեսուին հինքերէն. նման զրից մէջ ենք մենք ալ այսմ. "Դաւիթ", սովորական անուն մ'է հայ եկեղեցականաց, որոնք տարած են Թ. Բ. եւ յաջորդ. դարուց մէջ. որոնք պէտք է ընծայել ձեռագրաց մէջ պարզապէս Դաւիթ "վարդապետի" կամ "քահանայի", անունն կրող գրութիւնները: Զրաժարելով այս մասին մանր պատասխանելէ, ի նկատի կ'առնուր հոս միայն հետեւեալները, զորոնք քորայրեցւոյ կը կտրենք:

1. Մեկնութիւն Եղայ Գրոց. այս գրուածքն կ'ընծայէ քորայրեցւոյ Սոմալեան գերապայծառ¹ զիտեւ տալով միանգամայն, թէ բնագիրն ցայտմ յերեւան ելած չէ, այլ ծանօթ է իբնէ միայն Յ. Վանական վարդապետի Եղայ Մեկնութիւնէն, ուր կոչուածքն ալ կ'ըլլան յանուն քորայրեցւոյ: Վանական վարդապետի այդ մեկնութիւնն ըստ մեր Թ. 289 (եւ 302) շեռագրին ունի խորագիր. "Գիրք որ կոչի Մեկնութիւն Եղայ, արարեալ ծաղկաբազորէն Վանական վարդապետի" հաւաքեալ ի Դաւթայ եւ ի Յիւսէրոսէ Կրիմմազ վարդապետաց ի փառք Աստուծոյ եւ յօգուտ մանկանց, եկեղեցւոյ" (հմտ. Յուգակ, 727—28): Թէ ինչ հիմամբ զքորայրեցին կը նշմարէ հոս Սոմալեան, չգիտեմ, մեր օրինակներուն մէջ չգտայ որեւիցէ հետք, ուր չկան նոյն, յանուանէ կոչուածքն Դաւթի եւ այլոց քորուածքներէ. թերեւս Ս. Ղազարու. Մատենադարանին շեռագիրք յայսմ չեղին մերկնէն²:

2. Լ. Զարբանեան "Մանր մատենագրաց", Թուին մէջ (էջ 782) կը յիշատակէ "Դաւիթ քահանայ" հեղինակ Սոսյանայ մեկնութեան³, որ ըստ իս Նոյն ըլլալու է քորայրեցւոյ հետ. աւելի կը հաստատուիմ կարծեացս մէջ, երբ կը կարգամ այս նկատմամբ Ոսկեւ բերանի Եսայեայ Մեկնութեան յաւաքաբանին մէջ "Դաւիթ ո՞նք վարդապետ յերկոտաւաներորդ դարու, որ ի յորդորանաց Պետրոսի վարդապետի իւրոյ գրեաց զծաղկաբաշ մեկնութիւն իւր Եսայեայ, յորով ուրեք ի կարգի բանից Ս. Եփրեմի եւ Ս. Կիրիլի Աղեքսանդրացւոյ եւ այլոց օրոց չարց ի մէջ քերէ ըստ բառից անգամ եւ զբանս Ոսկեւբերանի ի մեկնութենէն աստի Եսայեայ"⁴: Եթեւան զետարու վարդապետն առանց տարակուսի չաղբաստային է, որուն աշակերտեցաւ Թ. Բ. դարուն Դաւիթ:

3. Ս. Ղազարու Լարց Մատենադարանի ցուցակի մը համաձայն կայ հոն ԻՍ Ճառընտրի մէջ (էջ 105) գրութիւն մը. "Դաւթի քահանայի Դ ըսնն Մաղաքեայ" "Որդի փառաւոր ասնէ զՀայր...": Ծանօնելով մանաւանդ ի նախնութիւն գրուածքիս մասին՝ չեմ կրնար ապացուցանել թէ յիշուի քորայրեցւոյն է, որ հաւանական կը թուի: — Զարբ. էջ խը. յանուն քորայրեցւոյ կը յիշատակէ գրուածք մը. "Դ ըսնն, Զի որպէս փայլակն": Մարգարէք եւ. առաջեալք⁵: Այս ալ անշուշտ է ինչ այլուստ:

4. Նոյն Մատենադարանի Զ ցածագրաւ ճառի մէջ (էջ 796) կը գտնուի "Համառօտ երկաւորութիւն մը" (Զարբ. 702) այս վերնագրով. "Թեւազարութիւն յաւետարանն Մատթէի ի պէտս աստեաթանութեան Դաւթի վարդապետի": Անշուշտ հիմ մ'ունի Լ. Զարբ. երբ կ'ընծայէ զայս քորայրեցւոյ. մեզ անտեսութէ մանրամասնութիւնը:

Կը յիշատակուին Սահմանայ, Եփրեմի, Եսեբի եւ ուրիշ ոմանց հեղինակաց անուանք...: Կ'երեւոյ ասիք թէ Ս. Ղազարու. օրինակն որոշ նշանակութիւն է քորայրեցւոյ անունը: Ըստ Նոյն հեղինակին (անոր էջ ԻԷ)՝ ժամանակ իւր միեւնութեան Ի Գ. զլինի հարց ծանօթագրութիւն "Սեղապետաց Եսեբի, եւ այսմ Դաւիթ չորագրուան, որ քորայրեցին կոչեցին": որ քորայրեցին մէջ կը պակսի:

5. Նոյն յիշելով ճառի ԳԵՐ 708 կը յուշու. "որ թերեւս ըլլայ ասանց անուան յիշատական ի Գեորգոյ Սկեռացւոյ իւր Եսայեայ մեկնութեան մէջ": Եւ ԻԷ է մէջ բերուած է գրութիւն "Համառօտ մեկնութիւն Եսայեայ, ի հոգեկիր մեկնաբան բանի...": Ինչորոշ օւռնաւոր մանկանց եկեղեցւոյն:

6. Հոս մեկնութիւն 1880- Եթ. էջ ԻԷ: Մեկնութիւնն երկու հատուած կարելի է անանել անոր, ԳԵ 462 եւ 482:

¹ Quadro della storia letteraria di Armenia, Venezia 1839, p. 102, 108. Խաբէ Զարբ. Գաթմ. Կայ, ԳԵ Գրուութեան, 702:

² Զարբանեան (734) այսպէս կը գրէ Վանական Մեկնութեան վրայ. "Եղայ մեկնութիւն մը, որ ծաղկաբաշ հաւաքեալք մըն է Իւսէրոսի եւ Դաւթի քորայրեցւոյն համանուն երկաւորութիւններէն. ըստանցիցը մէջ

Ծ. Զ. Ղ. Ալիշան իւր գրուածոց մէջ¹ կը ծանօթացընէ ընդարձակ քաղաւածներով գրուած թիւն մը. «Դաւիթ քահանայի ի սքանչելի վկայն Քրիստոսի Յովսէփի պատանի, որ յԱյրարատայ նահանգէն, ներքողեան գովեստի»² Դաւիթ քահանայ այս ներքողեան յօդեան է, ինչպէս կը գրէ ինքը, ի խնդրոյ Միխիթարայ (ըստ Ս. Տէր Միքայէլեանի³ Գոշ վարդապետի, ԱՐՏՏ, 1897, էջ 41, Նոր վկայք, 66). մտադրութեամբ ընթերցելով առաջին տողերը կը տեսնուի թէ Դաւիթ յառաջագոյն գրած ըլլալով արդէն Ս. վկային վկայաբանութիւն «Ճգրութեամբ»⁴ պատմագրաբար առանց ներքողելու այժմ խնդրուած է նաեւ «Գրուածք գովեստից ընդ պատմութեան նորին գովելի կենացն եւ նահատակութեանն յարահաւել», առ այս կ'ուզէ հեղինակն իւր Մեկնեալին. «Այլ զի իրաւացի վարկար ըստ պատմութեանն Ճգրութեամբ թեան» եւ զգովեստիցն մեզ ընուլ պարտա հաւանութիւն յանձնի տնիմ⁵ անտեղիւր սիրոյ անորոշիւք», եւ քիչ յետոյ կ'աւելցընէ. «Պարտապանքն պատուասիրել առ քեզ եւ պարկեշտագեղ պատուոյ գերագունիդ իմաստնոյ, եւ ինձ յոյժ աստուածուսոյց սիրով մերձաւորիդ, զգրութիւն աստուածային եւ զանուն Միխիթարական յանձնի կրողի, վկայաբար մտքը զվաղնիւցն ի ձեռն ինդիրս ընուլ, զառաքանութիւնն գովեստից» : — Զ. Ալիշան եւ Զ. Ջարբախեան ծի գարուա անյայտ անձնաւորութիւն մը կը նկատեն զԴաւիթ քահանայն. բայց ինձ սիրելի է զՔրոյսայեցին նշմարել, որուն հակառակ չեմ տեսներ որեւիցէ արգելք⁶ Նորաշէնցի վկայն Յովսէփի (նահատակուած ի Դուին 24 Հոկտ. 1170) գտնուած է ժամանակ

մը նաեւ ի Հաղբատ եւ ի Սանահն (ԱՐՏՏ, 44, Նոր վկայք, 50), կրնար հետեւաբար ծանօթացած ըլլալ Դաւիթ հետ, ինչպէս որ արդեամբք ալ եղած է. «Իրաւացի վարկայ, կը գրէ Դաւիթ, ի գրուաստիս գովեստից մեծապանն եւ նորազարգ վկային Աստուծոյ եւ ինձ ի տեսիլ աւաջ ժամանեցելոյ», (Նոր վկայք, 62). շատ գեղեցիկ կը համարեաստեսանէ այս առիթուն Բորայրեցոյ ժամանակացութիւնն ալ, որ 1160 — 70 ի Հաղբատ կը ծագէր արդէն. թէ Միխիթար Գոշ եւ թէ Ս. վկայն այս շրջանին մէջ գտնուած են ի Հաղբատ. Միխիթարայ բարեկամութիւնն Դաւիթ յետ հաստատուած պիտի ըլլայ յատկապէս անոր Հաղբատայ դրացի կայսերի գաւառն ընկած միջոցին⁷ Ներքողի գրութեան տարին 1170էն բաւական վերին դնելու է, քանի որ հեղինակն իրեն եղած առաջարկութիւնն կրնայ «վաղնիւց ինդիր, կոչել, Գեղեցիկ հիւսուածք մ'է ներքողս միշտագարեան մասնեագրութեան մէջ, խօսուած վայելքօրէն, ճարտարախօսութեամբ եւ եռանդանալից, որուն յաջողած է ազդեցիկ գոյն մ'ալ առ բարձր եւ սեղեւեթեալ հայերէնով մը, ընդհանրապէս շատ գալարուն, պաշտօնազարգ է իւր հայերէնն, որ նկարագրական է իրեն եւ իւր միւս գրուածոց մէջ ալ զգալի. Դրուաստս, կը գրէ Զ. Ալիշան (Այրարատ, 358) «մի յընտիր ներքողեանց է ի դպուրութեան մերում, որով եւ հեղինակն ճանաչի մի ճարտար գրչաց ծի գարու, որ արեւմտեայն կոչի դար առ մեզ, որպէս Ներսիսեանց եւ Գրիգորեանց» :

6. Լուծմունք եւ պատճառք Գրիգոր Աստուածաբանի ճանից, Այս գործն ունիմ առիթու Մատենադարանիս Թ. 317 շեռագրին մէջ¹ : Թեւեւ մեր Օրինակն ճակատք չի տեսնուիր մէջ Դաւիթ եւ ոչ Թղայրեցի անունն, սակայն հեղինակն «Դաւիթ, յայտնի է զրոյց վերջարանէն, ուր կը հաղորդուի ինչ ինչ տեղեկութիւն նաեւ իւր աշխատասիրութեան հանգամանաց մասին, իւր գտնուի անշուշտ «Բորայրեցի, յորջորջմանն վեհեակի (ուր կայ երկու տրինակ) եւ Էջմիածնի շեռագիրներում մէջ, Ներկայ գրուածովս ուսումնասիրութեան կ'անուա Դաւիթ գրիգոր Աստուածաբանի Բրիստոս ծննալ եւ Առ որս ճառախմբերն եւ կը ըննայ պարզել մէն մի ճառի պատմանն այն ծրագրով, որով յօրինուած էր Պատմաւաց գիրքը, եւ լուծել համառօտիւ Աստուածաբանի

¹ Զննարկի եւ պարագայ իւր, էջ 389—396, սկիզբը եւ կատարածը ի մէջ բերուած Այրարատ, էջ 358—360 ասիէ արտաստուած² Հայոց Նոր Ալիշան, Վաղարշապատ, 1908 (գիտական հրատ) էջ 61—64 : Գրեթէ ամբողջութեամբ հրատ Հայագրութեամբ, Թ. 2, էջ 894—899 : Զ. Ջարբ. երկիցս նշանակած է գրուածքս իւր գործին մէջ (էջ 662 եւ 782) երկու գծովքի մէջ ալ նկատած անձնօք անի մէջ Զ. Ալիշան (Հայագրութեամբ, 324) կը յիշեցնէ իրեն Զ. հեղինակ Ալիշան որքի Դաւիթի խորագրից, որ գիտաբանն է : Զ. Ալիշան, ԱՐՏՏ, 1897, էջ 41—48, Նոր վկայք, 46—50 : Երբ Միքայէլեան եւ կը մտնի «Ճգրութեամբ» անունը, թէ «այս վկայարանութեան հեղինակն եւ ճոյն Դաւիթն է, ըլլայ, որ յօդեան է Ներքողեանն ԱՐՏՏ, 41 : Մտադիր ի ընծա որ ծի գարու երկրորդ կիսուն կրկին Միխիթար վարդապետ կը յիշատակուի, այսպէս հիշողս վարդապետաց առ Գր. Յայր Թիթին մէջ միւս վարդապետաց չեմ եւ յիշել նաեւ : Միխիթար իւր յաջորդեցոյն եւ միւս Միխիթար իւր Գրիգոր, Լուծմունքովս Թեոփիլ, 808 : Հետեւ արար Հարկ չկայ անսպասեալ. Գոշ վարդապետն նկատուի :

⁷ Նկարագրութիւնն Յովսէփի Յուրայ, էջ 4—57 :

դժուարիման նախադասութեանց միտքը՝ Ամեն ճառ շունի իւր լուծումն, թէեւ արուած է «պատճառը», լուծմանը ընդհանրապէս համառօտութեամբ են. յայտնի իւր հետեւած ոճն է, նախ զենթ մեկնելի ընթացման ամբողջութեամբ կամ համառօտագրութեամբ, եւ ապա տալ կարեւոր լուծումը. քննարան մեկնութենէն զատելու համար ի սկզբան կը գործածէ ըն. (ը.) եւ մկ. համառօտութիւնն, զոր շուտով թողլով ձեռք կ'առնու Ե նշանանքն: Լուծմանց նպատակն պարզապէս դիրութիւն ընծայել է նորուս աշակերտաց. զայս կ'անխաբիէ ապահովապէս Ա ճառին լուծմանց սկիզբն կարմիր գիր տողս. «Սակս պիտոյից համառուստ հաւաքումն ի Դաւթայ» (Թ. 317, թղ. 4ա):

Քննութեան նիւթ ըրած ճառերն հետեւեալներն են ըստ կարգի մեր շեռագրեն.

1. ՔԻՒՍՏՈՍ ԾՆԵՍԱԼ՝ լինի.
2. Դարձեալ իմ Յիսուս.
3. Ի Մկրտութիւն հասարակաց.
4. Յարութեան օր.
5. Ի պահու իմում.
6. Ի Ս. Պաքա Աստուծոյ մերոյ.
7. Խօսք ի նոր կիւրակէն.
8. Ի պնտակոստն եւ ի Հոգին.
9. Ի Ժողովոյն.
10. Ա. Հայրն իւր լուեալ. վասն կարիտի
11. Յշ. աղքատսիրութեան.
- (12. ի կիւրահանս եպ. եւ վկայ.)
- (13. ի Մակարայեցի.)

1. ԱՌ. ՈՐՄ՝ բանին պաճուճեալք.
2. Յաղագս Հաւատոյ.
3. Յաղագս Որդւոյ բան առաջին.
4. Ա. այնորիկ, որ առնէ եթէ մեծ է Հայր քան զՊրօփ.
5. Յաղագս Որդւոյ բան երկրորդ.
6. Յաղագս որդոյ Հոգւոյն.
7. Յաղագս աստուծաբանութեան ի Հոգին.
8. Ա. Արեւմտեան.
9. Ա. կղերական Ա.
10. Ա. նոյն երկրորդ.
11. Ի մարգարեական բանն՝ Որովայն իմ ջառէ:
12. Յաղագս բարեկարգութեան ի խաւս.
13. Խաղաղական առաջին.
14. Խաղաղական երկրորդ.
15. Խաղաղական երրորդ.

Ի կիւրահանս եւ ի Մակարայեցի ճառերու պատճառք եւ լուծմանը չկան մեր օրինակին մէջ, թէեւ ընդօրինակողն կը ծանօթա-

գրէր (թղ. 118ա). «Յայսմ կարգի է պատճառ ճառին կիւրահանսի եւ Մակարայեցւոյն եւս. ի վերջ գրոցս գիտ եւ ընթերցիր»։ Անընթերց ընթերցողն այս ամէն Պատմադէպն եւ լուծմանց վրայէն պիտի նշմարէ յանձին Դաւթ թի հմուտ միտք մը, քաջ մեկնիչ, լաւ տեսլիչ Ս. Գրոց եւ Ս. Հարց գրուածոց. շատ որոշ են իւր մեկնութիւններն, համառօտաբան բայց իմաստնալից։

Ինչ աղբիւրներէ օգտուած է հեղինակն իւր այս եւ նման աշխատասիրութեանց մէջ. հետաքրքրական հարց մ'է այս, վասն զի բովանդակ ձեռնարկութիւնն ինքնին յառնշնան բան մ'է, մեծամեծ ձիգերու կարած հայ մտքի մը համար, առանց տեղեակ ըլլալու յոյն մատենագրութեան կամ առ այն ձեռնտու ասորի գրականութեան, գրել յոյն Հօր մը գրուածոց պատճառ, ներն, անբնական է, այնու մասնաւոր, որ շատ տեղեր կը յիշատակուին եւրոպացի պատգամաւորներէն ինքեցի մը շուրջը, թէեւ առանց անուանի Գրքայեցւոյ անհմտութիւնն յունարէնի եւ ասորիէնի անվիճելի է. Բնական սակայն ծանօթացած է անոնց գրականութեանը։ Այս գաղտնաց յայտնութիւնն կ'ընէ ինքնին իւր վերջաբանին մէջ, զոր ի մէջ կը բերենք հոս ամբողջութեամբ.

Չաւրացոցանաւորն տկարաց Գրիտոսի Առաւելոյ յուսոյն մերոյ փառս վերառաքենցի գահաւորական ձայնիւ յաւարտման դժիւ, ի Դաւթաւ աղբիւրոյն, որ աշխատեցայս ի յարմարումն ասորացիութեան, որ երկիւղել մեծելով ի սկսածն, զուցէ ոչ բաւեցից ատկաւ հասանել յայտ դիծ, սակայն ժամանեցայց, որ տայն իմաստ եւ զարուծութիւն, որ զմեռեալս կենադարձէ, եւ զայլն հրաշակերտս ի պատիւ եւ փառս մեծադարձութեան իւրոյ, որում ընդ մերում գահացողական ձայնի համադրամբն յամենեւոր, յերկնաւորաց եւ յերկրաւորաց փառս ի վեր առաքենցի, Հաւր ամենակալն, եւ Որդւոյ նորա ամենակալն եւ փառակցի, եւ ամենասուրբ Հօգւոյն արարչակցի եւ իշխանակցի, յանապառ յաւիտեանս յաւիտեանց. ամէն։

Յընդամենը չանի ի յօրովից քննեալ իմաստնոց զգիրտ զպատիկ գեղմամբ որտի ի գիւտս ճշմարտին մտաց, ի վերջէ հանգիւցեալ իմ միտոյ իմաստնոյ ի նոյն կրթութիւն, որ ի մէջ իսկ սորին ըղձիւ բնթացեալ էր մեր ի սահման Ասորոց եւ կիւղեկեցւոց, Չարքան մակնայեցեալոյ, որոյ յօրով ժամանակս ի սակս քննութեան գեղեցեալ առ գրան մեծի իմաստնոյ Յեռան Դերմանի Հոյոց վերաբերողն, յորմէ մինչ եհանս առ մեզ, վերադին տեղեկացեալ իմ առ ի հաստատութիւն եւ ի

4 Հմմտ. Մատենադարան հայկ. հին թարգմ.
852-54բ
6 ԱՊ. 347-350:

1 Հմմտ. Թղ. 4ա. «Երգեցեց Յեռան Երգ Խոր գեղեց ամենայն...» 4. «Իկայ ի յոյն լեզու եւ յասորին, թարգմանիլ ընդ երկն զԽոր»:

լուսնի առաջնոց կրթութեանց, վաստհ եղեալ հասնելովեամբ նորին եւ այլոց իմաստեց, ձեռն ի գործ արկն ի մանաւորս տարաղոյց մեկութիւն գրոցս երկրորդնց մեծին սովեաւաստի Գրիգորի Աստուածաբանին, այնմիկ, որոյ սիրելինն ի Շնուհարձ Բէրթոլտին, խորին իմաստեւէ տասցեալ, զՔ յայլ տեսարկնականն Յեանն. եւ միայնք եւս Եթէ Բաւիլն զանազանութիւն, իրաւարանութեամբ ընդգիծու թիւն Նւնոմիանոսացն, այլոցն շարադասեցիցն, զորս ընթերանելով հաստատե զհաստոցն բանն մեծաւ աշխատութեամբ յաստուածաբանականս տարբու թիւնը, ընդ որ ամենայն զկարգաւորութիւն արարածոցն ցուցանէ ի սահմանս իւրաքանչիւր. իսկ զմարդ միայն յարաստահման ընթացս, ընդ որում եւ զհազարութեան բարին աւարտ ամենայնի ցուցանէ:

Արդ որ ի մենջ աշխատութիւն, տարացոյց միայն է իմաստեց, քանզի եւ ոչ մարթ եւ վայելուէ իսկ էր աւելի քան զայլոյ լինել, զի մի առանց աշխատութեան որ վաստհայցի, անուամբ միայն իմաստուած ցուցանել տալու, այլ աւելցողէմ դիմէ զբնաբնականն իմաստանալուն. եւ ծանոյցէ հանգեղ նորին զմեկնութիւնն: Զի թէպէտ եւ տարբոյնալ է մեր զմեկնութիւնն ի բնաբանէ անդի, սակայն ի բազում տեղիս վերաշրջութիւն ոլորակ բարիցն ի մեկնութեան համարի եղեալ է. եւ է զի սիրիցն ճառից զաստճառաց բովանդակ զարութիւն ճառեցելոցն ի սուղ բանն ներկանկեալ է եւ երկու կետաւցն որ ի միջոցն տանցն, իմա զարարաշունքն բնաբանին եւ մեկնութեան. եւ յայնպիսի աւգատութեան անմեղադրութիւն մերոյս յանդգնութեամբ հայցեմք. եւ աղաւթն ձիգս ինձ աշխատողիս եւ յորոց վարժեցոյն: Զի թերեւս ողորմութիւն գտցոցն յառատաձիբն պարգեւաղէ զմեղութիւն սխալանաց եւ զհանդիպումն մեծին իմաստութեան սեղանոյ, զոր այժմ հայեցեալ եւ աւերինական տեսնելով, իսկ յայնժամ զբովանդակն ըստ առաքելոյ: Որում հարգողիցի եւ զուր, որք գեգերիք յայտնոյի երկս եւ ի միասին վայելեցողութ յոր կոյնն եւ պահի ամենայն յուսով ակն աւնողաց յանձառելեան բարին, ի Բրիտանոս Եփեսոս ի Յէր մեր ի ճշմարիտ ապրեցելոցն կեանս եւ ինդութիւն, որ է արհեստալ ընդ շաւր եւ ամենասուրբ Հոգւոյն, յաւիտեանս յաւիտեանս. ամէն:

Հաս բան կը պարզեն այս տողեր մեզի. բացի մասնանշելէ Գաւթի աղբիւրն, կը նկարագրեն Նաեւ ԹԻ գարուն ի Հիւսիսային Հայաստան գրական շարժում մը, որուն պարագլուխներն կը հանգիստանան Վարդան Հաբատացի եւ իւր աշակերտս Գաւթի Բոբայրեցի: Վնասումն նախկինն Ս. Հարց գրութիւնք, կը զգացուի դժուարութիւն աննոց ներկիստան մարերն հասկնալու, այս նպատակաւ առաքելութիւն կ'ըլլայ ի կիլիկիա, ուր աւելի լայն էր ասպարեղն Թուսաց անձուկ գրացիութեան մէջ: Վարդանայ դիմումն եղած է ուղղակի « իմաստուն, Շնորհաւոյ, շատ կետերու մէջ կը լուսաւորուի իրմէ

Վարդան. այցելած պիտի ըլլայ ապահովապէս Նաեւ Սեւ լեռան մենաստաններն, (ուր նոյն նպատակաւ նոյն գարուն գեգերեցաւ Նաեւ Միկ. Թար Գոշ), եւ այսպէս ակադճուն հմտութեամբ կը գառնայ ի Հաղբաւ (1173էն ետքը), Հաւանականաբար իւր սորվածներն գրաւոր ալ բերաւ ի Հայս, եւ Բոբայրեցին իւր ուսուցչին թէ բերանացի եւ թէ գրաւոր աւանգութեանն օրատուեցաւ: Վարդանայ ծանօթութիւնն յունաւենի եւ ասորերենի կրնայ ենթադրուի, ի կիլիկիա տնիթ չէր պակսէր աղ այս, եւ ի նկնէպ պիտի անանք իւր կենսագրութեան մէջ, շատ հաւանական է իւր յունարենի տեղեկութիւնը, իրեն միջնորդութեամբ մեկնուելու են Բոբայրեցւոյ գրուածոց մէջ տեսնուած յունարենի ակնարկութիւնը: Այս կէտին լուծումն կարեւոր է Նաեւ Պատճառաց գրոց քննութեան համար, Գրիգոր որդի Աբասայ իւր երկասիրութեան մէջ բառական ներս տաւած է Բոբայրեցւոյ գրած բոլոր Պատմանները, բայց զարմանալի կերպով առանց մասնանշելու աղբիւրն, զոր այլուր չի մոնար նշանակել: Գրիգորի քով կան Նաեւ ի Նիպրիանոս եւ ի Մակաբայեցիս ճառերու պատճառ, որմը զի պակսէին Թ. Յ17 ի մէջ, Հոս անպէտ կը համարուի մանր հետազօտի Բոբայրեցւոյ եւ Պատճառաց գրոց աղբիւրն, պարագայ մը ուշաքառաւ է. Թ. Յ17 ի մէջ Աստուածաբանի ի Պննտակոստէն եւ ի Հոգին սուրբ ճառին պատճառն կրկին քննութեան կ'առնուի առաջինն կայ ամբողջապէս Պատմառաց գրքին մէջ ալ, բայց ոչ երկրորդը, որ ուղղութիւն մ'է առաջնոյն՝ այսպիսի սղեղաւորութեամբ. « Եւսութիւն մեկնութեան Գրիգորի Աստուածաբանի տասցեալ ի պննտակոստէն եւ ի Հոգին սուրբ: Զբովանդակ պատճառն յաղագս տանիտ յայլոց պատճառաց ունիտ տեղեկանալ յայլմէ գրեցոյն. իսկ զոր մէջս նորոգապէս լուսք այս ինչ է... » (Թ. Գ. 94 — 95) » Հաստատին հե-

Բոբայրեցին յառաջադն կը գրէր. « Նունուի որս այս պննտակոստ ըստ յունական ձայնին. եւ ի մեր Թարմանեալ հինգ-ասան, զի ղիւնն (πέντε) հինգ ասի եւ խորս (χόρτος) ասան. եւ մեր եւ յաթիկոս աւրս անուանի, որ Թարմանի ի միւս ազատաբախ (Թ. Գ. 93 Բ) » Այժմ կը գրուի « Զի թէպէտ ընդգծէ Հոգեմարտինն է, բայց եւ ի տունին խորհուրդ. զի ասաց ի ղիւնտակոստին կամ յիւնիկական աւուր տունին, եւ ոչ որպէս ամանք հինգ տասն ասանք ղիւնտակոստ (πεντηκοστής) զի բոլր յունական բարբառն ղիւնտին (πεντη-) յիսուն է եւ խորս (χόρτος) երեւոյր եւ յիւնիկեալ. առաջին ասանակն Գիկոյ (δέκα) անուանի ի Եւանջ. եւ զիսքը զիւն ղիւնտակոստ արեւն. այլ որպէս իստան (είκοσι) քսան է եւ իստան (πονηνός) տրիստան (τριάκοστής) երեւեկեակ եւ աստուած (ἢ ἢ τετρακοστής)

զինակն ֆորայրեցին է. եւ էրբ մուծուած է այս՝ գրոց մէջ՝ ֆորայրեցւոյ նիւթագրել կը դժուարեցնէ՝ յայլմէ գրելոցն, բացատրութիւնն, որ առաջին պատճառին հնդկական էր կրնար ըլլալ. քանի որ Պատճառաց գրոց հնդկականն անծանօթ է ոյն, պէտք է ըսել թէ 1217—20 էն ետքը մուծուած է:

Ֆորայրեցւոյ գործն իւր վերջնական ձեւն առած է 1173 էն ետքը, երբ վերադարձաւ Վարդան ի Հաղբատ. առ այս ունինք կուռն մը նաեւ հնդկականէն. որ խսեղով երկրորդ ճառի պատճառի վրայ կը գրէ. «Թարեւայ իմաստաւէրը ասաց առ Յէր Ներսէս, թէ առ մեծութեան քաղաքին ով կարէր շրջել...» (Թ. 317, թշ. 19բ. եւ Թ. 47, թշ. 226բ): Թարեւայ իմաստաւէրը առանց տարակուսի թէրորեանէն է, եւ կ'անարկուի Շնորհաւոյ հետ բանակցութիւնն յայտ 1170, ուր Ներկայ էր նաեւ Վարդանը:

Պատճառաց գրոց մէջ կան նաեւ Աստուածարանի միւս — «Յաղթեցայ», եւ «Նաւարկութիւն», կոչուած ճառախմբերու պատճառներն, նոյն ոճով, որով յօրինուած էին առաջին երկու խմբերը, նոյնպէս անանուն: Կը կարծեմք թէ ասանց հնդկական ալ ինքն ֆորայրեցին է, գրած առանձին հատորով, նման Թ. 317ի:

Այսչափ մեր շեռագրին նկատմամբ: Իշմիւսնին Մատենադարանին Թ. 1695 (կար. 1653) շեռագրին աւելին ընդարձակ պարունակութեամբ է, զոր Յէր Միքէլեան՝ այսպէս կը ցուցակագրէ. «Պատճառ Սահմանացն, պատճառաց գրքը Գր. Աստուածարանի, պատճառքն Նիւսացւոյ գրեմացն, Դաւթի վարդապետի պատճառ Պահոցն գրոց Բարսղի, պատճառ Եւագրին, գարձեալ պատճառ յեւագրէն ի բանից վարդապետին Սարկաւագ կոչեցելոյ, պատճառ գրոցն քրեանէնոյն փրկինի, պատճառք Առ որս բանիւն եւ պաճառեալք Գր. Աստուածարանի, նորին յշ. Նաւատոյ, յշ. Ս. Հոգւոյն, Դժբախտաբար շատ վարկպարագի ցուցակագրութիւն մը կը հանուի մեր առջեւ, եւ կարելի չէ հետեւընել, թէ ճշգրիտ այս կարգաւ կը յաջորդեն շեռագրին մէջ, եւ Դաւթի թրոյր պատճառներու հնդկականը: Վասն զի Աստուածարանի

ճառիցս պատճառներն ամբողջապէս կային Թ. 317ի մէջ, բայց ոչ նոյն կարգաւ. ասոնց հնդկական մասին հարկ չկայ ինչոր ընել, կը կարծուին ինչորոյ Նիւսացւոյ, Բարսղի եւն գրոց պատճառները: Մատենադարանին Թ. 47 Պատճառաց գրքը այս անորոշութենէն ալ ելլալու կուռն կ'ընծայէ. այս մատենին համաձայն ֆորայրեցւոյ են:

7. Գրիգոր Նիւսացւոյ ճառից պատճառները: Յանուանէ կը Նշանակուին.

ա. Պատճառ ճառից Ժողովորդին, զոր բացայայտեալ է Գրիգոր Նիւսացի... ի Դաւթի վարդապետէ ասացեալ:

բ. Յշ. Նորոյ երգոց տեսութիւն փաստաբանութեան՝ ի նոյն Դաւթէ ասացեալ:

գ. Պատճառ ըստ կարգի ասացելոց ինն երանութեանն՝ ի նոյն Վարդապետէն Դաւթէ տեսաւորեալ ինչոր:

դ. Սկիզբն հայր մեր որ յերկինս... (անանուն):

ե. Պատճառ վերջին ճառին նոյն Դաւթայ հոգացեալ, որ ասէ. Նկն եւ ի մեզ հոգեւոր խրախմանութիւն:

զ. Սկիզբն եւ պատճառ ասկա Նուսութեան գրոց... ի Դաւթէ վարդապետէն հոգացեալ:

է. Սկիզբն եւ պատճառ ըստ կարգի այլոց՝ Յաղագս կազմութեան մարդոյն՝ ասացեալ լիապատար բանիւք (անանուն):

ը. Սկիզբն եւ պատճառ Բնութեան գրոցն (անանուն):

Դաւթի վարդապետ անշուշտ նման Աստուածարանի ճառերու՝ Նիւսացւոյ գրութեանց ալ կցած է լուծմունք, իրմէ ըլլալու են ըստ այսմ իշմիւսնի շեռագրաց մէջ տեսնուած լուծմունք, լուսաւորուած նորնպէս իւր Ուսուցչէն՝ վարդապետէն, որուն կ'ընծայուին նմանապէս Նիւսացւոյ գրուածոց լուծմունքը¹:

8. Բարսղի Նիւսարացւոյ գրութեանց պատճառք: Մեծին Բարսղի գրութիւնք երեք գրքի կը բաժնուին ըստ հոց, այսպէս ալ են Պատճառաց գրքը մէջ:

ա. Պահոց գիրքը, որ 32 ճառէ կը բաղկանայ, խոսուած քառասորդաց պահոց մէջ. գրոցս մէն մի ճառ իւր պատճառն ունի Պատճառաց գրոց մէջ, ուր իբրեւ խորագիր կը Նշա-

քառասորդական, այսպէս պիտո՞րա՞ն (πενταχοστός) յիշերեան է, (թշ. 95ա):

1 Պաճմանն կոչել. վարդապետութիւն ի Հայոց, 223: 2 Ստ. Անցի, Վաղարշապ. 1893, Յեւ. 42, Եւ. հմ. 41, եւ Կար. 800-ը, էջ 184 ըստ համառօտ աղբիւրի էջ 40 կ'ընթակաւորն նման հաւաքածոներ Թ. 643: 681, 652. ուսկից ասկայն կարելի չէ ճշգրիտ գաղափար մը կազմել:

1 Զարբ. իւ. «Նաւարագր օրհնայն», մը կ'ընծայէ «Պարտաւոր եւ լի. Նիւսացւոյն գրոց», խառնուոր ապա-հովապէս Դաւթի վերայնեալ աշակերտ է եւ ոչ թէ հնա-յինակ Պարտաւորաց, այլ օրհնակող մը պարզապէս:

նախկին Նոյն Դաւթի վարդապետի պատճառով Պաշտոն գրողն ի Բարսէլէ կարգեցեղոցն՝ ասացաւ ի հմտութիւն վարժողացն, եւ կը պատմութիւն համառօտ յառաջարկէ մ'հետքը առաջին եւ ապա յաջորդաբար միւս ճանրեալ պատմադէպերը: Քորայրեցիքն ամենուն ալ հեղինակը ըստ մէջ հաստատեալաբար, ինչպէս եօթներորդ ճառը կը խորագրուի. «Պատճառ է. ճառ/նս վասն օրինականէ հարցմանն առ Տէր՝ Նոյն Դաւթայ հոգացեալը. ինչ ինչ փոփոխութիւններ կը ճատումներ եւ յաւելուածներ Արասու որդւոյ կողմանէ կրնան նմանագրուիլ. մասագրութեան արժանի է վերջին 19. ճառին տողերս» որ հաւաքէն կ'երեւան (Թ. 47, թշ. 316 բ.) «Արար (Բարսէլ) եւ առանձնակի ճառս զիւստի վեցերորդ ի Դաւթէ ի սոյն մատինս, զի մէջ այնքիւք յիմաստութեան վարժեցողք յամենայն կեանս մեր», ուր մութ է գծախտաբար իմաստը: Այս ճանրեալն կը յաջորդէ.

Բ. Հարցողաց գիրք. Պատճառաց գրող մէջ անանուն է «Սկիզբն եւ պատճառ Հարցողաց գրողն սրոյն Բարսէլ», բայց թէ Գորայրեցւոյ ձեռքէն է, վարկեան մ'իսկ չեմ տարակուսիր. Էջմիածնի շեռագիրն կը կրէ յայտնապէս Դաւթի սնունն ըստ Հասկաթեանանցի (ՀԱ. 1907, էջ 134), եւմէ կ'ենթագրեմ նաեւ.

Գ. Վեցերեց մեկնութեան պատճառը, որ Նոյնպէս անանուն է Պատճառաց գրող մէջ, թէեւ չունիմ որ եւ իցէ կռուան:

9. Փիլոնի գրութեանց պատճառը: Նոյն մատենին համաձայն իրեն է.

ա. Փիլոնի այնոցիկ որ ի լինելութեան ինչորոց լուծմանց ասացեալ սկիզբն լսան միահառաւ եօթանց գրողն՝ Դաւթի վարդապետի Բորբերցոյ, Այս հիմամբ կարելի է իրմէ համարիլ նաեւ Փիլոնի միւս գրութեանց պատճառներն, որոնք անանուն են Պատճառաց գրող մէջ, որ շատ հնարաւոր է, վասն զի ըստ Հասկաթեանանցի որոշ կը տեսնուի Դաւթի առնուն հետեւեալին վրայ.

1 Այս հաստատեմ, որ բառական ընդարձակ է, Հ. Ա. գերեզմանի հրատարակած «բան թարգմանչի կամ մեկնչի» մասն է, զոր գրածն է «Կեանքի ի սկիզբն գրող Փիլոնի յշ. Նախախնամութեան» (տես Փիլոնի բառք երեք վե՛ր ի լոյս ընծայեալ, Վնետ. 1822, էջ 6-7): Ասկից կ'երեւայ թէ Դաւթի զայն իրեն ներածութիւն մը յօրհանք է Փիլոնի գրութեան սկիզբն, եթէ սակայն ընդօրինակողն՝ Թ. 47. Երգիկացիքն չէ մեծաւ հոն. Ա. գերեզմանի հրատարակութեան մէջ ինչ ինչ ետեւաւորութիւն եւ յապաւումներ կը տեսնուին:

Բ. Տեսութիւն գրողն Փիլոնի, որ Տեսական անունն, այս ինքն «Միակեցաց», որ Պատճառաց գրող մէջ անանուն է: 1

10. Պատմաւ Սահմանաց գրող: Եւստօք է միայն Պատճառաց գրողն, ուր կը նշանակուի. «Սկիզբն եւ պատճառ Սահմանաց գրողն Դաւթի վարդապետի զուգեալ ի տեսութիւն դիւրաւոր գիւտ»:

11. Պատմաւ աւագ ըստնկենդանին ի Դաւթայ վարդապետ ի ինչորոց աշակերտաց իւրոց. «Թաւուրս Նշանաւորի փոջ հարկանել օրինադրէ», սկզբնաւորութեամբ, ընդ ամենն «վեց ճառք աղու-հարցեց վեց շարաթուց կիւրեկէց համար, ամփոփեալ ի 62 էջ», կը գրէ Հ. Զարբ. (էջ 781): Այս գրութեան յաջորդին հետ ի միասին թէեւ չէ համարձակած «Հայկական հին դպրութեան պատմութեան», հեղինակն ընծայել Գորայրեցւոյ, եւ յատուկ տեղ շնորհած է «Դաւթի վարդապետի», բայց մերք տաւոց վարանելու կ'ընծայենք Գորայրեցւոյ, որուն մասնաճիւղն էր պատճառներ յօրինելը: Չեռագիրը կը գտնուի անշուշտ ի Ս. Ղազար:

12. Պատմաւ նաւակատեաց եկեղեցւոյ, որ գնին Պենտեկոստէին, ի քսանն արեայ ամսոյ, զոր Հայաստանեայց տաւենն եկեղեցիք ի Դաւթայ շարագրեալ գաւանդս իմաստնոց. «Ի բազմաց զանազանաց եւ զանիւր միացելոց իրաց խնդրոց, սկզբնաւորութեամբ (Հայր. անդ)»:

Հիմ չունինք որոշելու թէ իրմէ՞ են նաեւ Եւագրեայ գրութեանց պատճառը, որոնք անանուն են Պատճառաց գրող մէջ եւ Էջմիածնի Թ. 1695 շեռագրին մէջ Դաւթի գրութեանց կից են: Հետաքրքրական կը ընայ միշտ Էջմիածնի շեռագրին, մանաւանդ երբ լսենք Հասկաթեանանցէ, թէ «Դաւթի վաստակոցն մատենան ընդ այլ արդեանց ոմանց երեւելի վարդապետաց Հայոց՝ վերակոչէ Պատճառաց գիրք» (ՀԱ. անդ.). ԺԲ — ԺԳ դարուն յիշատի գտնուեցան Երեւելի վարդապետներ՝ Միխիթար Գոշ, Դաւիթ Բորայրեցի, Վարդան Հաղաւաստի, Պետրոս, Դեմաթիոս... բայց ինչ նշանաւոր

1 Զարբ. իւր Գորայրեցւոյ ընծայեալ է «Պատմա-նախախնամութեան իրեն կիւրեկէ», Սկիզբն է Աստուած ի ձիւրս սկզբնաւորութեամբ, որ Թ. 47. մէջ «Գորայրեց կ'ընծայու-թիւն (Թշ. 317 բ.):

2 Իսկ էջ իւր-իւր երկուսն ալ Գորայրեցւոյ անուն տակ յիշուած են:

երկասիրութիւն թողուց իւրաքանչիւրը: Միտ-
թարայ անունն իւր արդիւնքներովը ծանօթ է,
ծանօթացաւ. նաեւ դաւիթ, յարորդ յօգուածով
մը պիտի ծանօթացնեն զվարդան վ. Հաղ-
բատացի, բայց անշայտ պիտի մնան Պետրոս եւ
Իգնատիոս:

Հ. Ն. ԱՅԻՆՆԱՆ.

ՊԱՅՄԱՆԱՆ

ԸՌՈՒՄՆԻ ՈՐԻՍՏՈՐԻՔ ԵՒ ՈՐՈՒՔ

Ա. Սղւմառար Բ. ի արշաւանք Արմէի գէմ:

Ուրարտու առաջին անգամ հանդէս է
դալիս պատմութեան մէջ Սաղմանասար Բ. ի
ժամանակ (860—825 Ն. Ք.) միանգամից
իրեն հզօր տէրութիւն, որի գէմ ասորեստանի
թագաւորը կարեւոր համարեց իւր կառավա-
րութեան նոյն իսկ առաջին տարին ուղղել իւր
զենքը՝ հիւսիսից սպառնացող վտանգի առաջն
տանելու համար: Ուրարտացի Արամէն, ամրա-
նալով անառիկ լեռներում, խրոխտացաւ մի
բուռն անպաճառ, կիսամերկ լեռնականներով
արիւմար դիմարդել ասորեստանցոց քաջ վե-
նուած եւ վարժուած հարուստ գրոհակներին:
Առաջին անգամ Բաբելոնի աշխարհակալները
մտան մի հեռուոր երկիր, ուր Ասորեստանի
(885—860 Ն. Ք.), Սաղմանասար Բ. ի հայրը,
չվտահագաւ արշաւել, թէեւ նա սրով եւ
հրով անցաւ Ուրմիոյ ծովի շրջակայ Նաիրի
իշխանութիւնները եւ Սուպնատ գետի (Սեբ-
նեհ-սու) ափերէից մինչեւ Ուրարտուի սահ-
մանները նուաճեց¹: Առաւել նշանաւոր էր Տիգ-
րատպալասար Ա. ի մօտ 1110 թ. Ն. Ք. ձեռ-
նարկած արշաւանքը վանայ ծովի շուրջ եւ
նորա մօտերը ապրող «Նաիրի» կոչուած մանր
ցեղերի գէմ, որոնց 23 նիգլակայից իշխանների
եւ նոցա օգնութեան եկած 60 այլ ցեղապետ-
ների միացեալ զօրքը նա՝ անցնելով Եփրատը՝
ջարդեց եւ հալածեց գէպի «Վերին ծովը»,
Ընդհարումը տեղի է ունեցել յայնչոյս Եփրատ
գետի, ըստ երեւութի՝ Մուշից հիւսիս կամ
հիւսիս-արեւմուտք, Սուխմէ եւ Դալանների իշ-

խանութեանց սահմաններում, հետեւաբար
այստեղ յիշուած «Վերին ծովը», տակ հասկա-
նալու է բնիկներաց ծովը, քսաներեք Նաիրի
իշխանութեանց թուում չէ յիշուում Ուրարտու,
որ կամ բնաւ գոյութիւն չունէր այն ժամանակ
եւ կամ պատերազմի տեղից շատ հեռի կը գտա-
նուէր: Ասորեստանից ժամանակ ուրարտացի
Արամէն կը տիրէր արգէն Նաիրի երկրների մի
մասին, սպառնալով Ասորեստանին: Վտանգը
մեծ էր, քանի որ բնիկ ցեղերը, ասորեստանի
թագաւորներից քանից շարաշար բռնադա-
տուած, հակուած էին մանչև Ուրարտուի հզօր
թեւերի տակ: Արամէի այս ծրագիրը՝ ձուլել
Նաիրի իշխանութիւնները ընդհանուր թշնա-
մու գէմ՝ կարողացաւ սակայն ամրողւովն իրա-
գործել միայն Ռուսա Ա.:

Հազիւ գահ բարձրացած 860 թ. Սաղ-
մանասար Բ. առանց ժամանակ կորցնելու նոյն
իսկ թուին արշաւեց Արամէի գէմ: Մտնելով
նախ Սիմսի նեղանցքը նա նուաճեց նոյնանուն
երկիրը եւ ընդունեց հարկ խարգաւ, խարմասա,
Սիմսի, Սիմիր, Սիրիշ եւ Ռւման երկրներից՝
(ձիեր, լծի պարագաներ, եղներ, ոչխարներ եւ
գլխի): Ապա ձգելով բարձր լեռնային շղթան
նա մօտեցաւ խառնուշէի եւ քաղաքին:

«Ես այրեցի խուրուշէիս նորա գաւառի
100 քաղաքներով հանգերձ. Վակիա, Նաիրիի
թագաւորը, եւ նորա միացեալ զօրքը ահաբեկ
եղան իմ զենքի սարսափից եւ գրուեցին մեծ
լեռները: Ես նոցա ետեւից բարձրացայ լեռները
եւ պատերազմեցայ լեռների մէջ օստապալէս,
ջարդեցի նոցա: Ես տարայ լեռներից ռազմիկ
կառքեր, զինուորներ, ձիեր, լծի պարագաներ:
Ասորի, իմ տիրոջ, մեծութեան սարսափը նոցա
պատեց. նոքա վայր իշան, փաթմաթուեցան իմ
ոտերիս: Ես հարկ եւ տուրք դրի նոցա վերայ:

Խուրուշէիայից ես չուեցի, մօտեցայ ու-
րարտացի Արամէի ամրոցաքաղաք Սուգու-
նիաին. Ես յարձակեցայ քաղաքի վերայ,
նուաճեցի. ես կտորեցի նոցա ռազմիկներից
շատերին, նոցա աւարը տարայ, նորա քաղաքի
հանգէպ կանգնեցրի կառափներից մի սին.
Նորա երկրի 14 քաղաքները հրով այրեցի:

Սուգուշիայից չուեցի, ինչպէս Նաիրի ծովը,
զենքս թաթախեցի ծովի մէջ, իմ աստուծոց
զոհ մատուցի: Նոյն իսկ ժամանակ պատարասեցի
իմ անձին պատկերը, գրեցի նորա վերայ Ասուրի՝

¹ Այս կորատու անգլիկութեան մէջ առաջին ան-
գամ յիշուած է Ուրարտու երկիրը՝ «Սուպնատ գետի
ափերէից մինչեւ Ուրարտու երկիրը նուաճեց նորա
ձեռքը» (A. Layard, Inscriptions in the cuneiform
character from assyrian monuments, 1, 94)

² Յիշուել երկրները կը ձգուէին Նոյի տանակից
գէպի Ռափանիդ եւ Հերոսանի հովիտը: